

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1994)

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991)

**Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου
Πηγής, Δερβενοσάλεσι**

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

doi: [10.12681/dchae.1087](https://doi.org/10.12681/dchae.1087)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΜΠΟΥΡΑΣ Χ. (1994). Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής, Δερβενοσάλεσι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17, 25–36. <https://doi.org/10.12681/dchae.1087>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Επανεξέταση του καθολικού της Ζωοδόχου Πηγής,
Δερβενοσάλεσι

Χαράλαμπος ΜΠΟΥΡΑΣ

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη (1934-1991) • Σελ. 25-36

ΑΘΗΝΑ 1994

ΕΠΑΝΕΞΕΤΑΣΗ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΖΩΟΔΟΧΟΥ ΠΗΓΗΣ, ΔΕΡΒΕΝΟΣΑΛΕΣΙ

Τό καθολικό τῆς μονῆς τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, ἂν καί ἔγινε ἀπό μακροῦ τό ἀντικείμενο μιᾶς εἰδικῆς ἐπιστημονικῆς μελέτης, δέν ἔχει ἀκόμα παρουσιασθεῖ μέ τήν πληρότητα πού εἶναι ἀπαραίτητη γιά νά προβληθεῖ ἡ ἀρχιτεκτονική του ἀξία. Πολλά στοιχεῖα παραμένουν χωρίς ἐπαρκή τεκμηρίωση καί αὐτό δέν εἶναι ἄσχετο μέ τήν ἐρήμωση, τήν μακρά ἐγκατάλειψη καί τό δυσπρόσιτο τῆς θέσεως τῆς μονῆς. Ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος, ἥδη ἀπό τό 1935, ἀφιέρωσε στήν Ζωοδόχο Πηγή μιᾶ μικρή πραγματεία¹, πλήν ὅμως ἐξέλαβε τόν εὐρύχωρο νάρθηκα (ἡ λιτή) ὡς νεωτερική ἀνακατασκευή καί ἄφησε ἀνεξέταστα τυπολογικά καί μορφολογικά ζητήματα, ὅπως καί τά περισσότερα ἀπό τά γλυπτά του. Ἡ δεύτερη δημοσίευση², μετὰ ἀπό σαράντα καί πλέον χρόνια, εἶχε ὡς στόχο τόν τυπολογικό σχολιασμό τοῦ νάρθηκος μετὰ ἀπό τήν ὑπόδειξη ὅτι ἦταν σχεδόν ἀκέρατος καί ὅτι χρονολογεῖται στό τέλος τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου³. Δέν ἀποσκοποῦσε στήν ἐξάντληση τοῦ θέματος. Ἡ καταστροφή τοῦ κυρίως ναοῦ παλαιότερα καί οἱ σοβαρές ἀλλοιώσεις πού ἔγιναν στήν λιτή ἀπό τούς ἐντοπίους τό 1890, ὅταν τήν μετέτρεψαν σέ αὐτοδύναμη ἐκκλησία (Εἰκ. 1), ὑποβάθμισαν τήν ἀξία τοῦ μνημείου. Δέν μποροῦν ὅμως νά δικαιολογοῦν ἀκόμα τήν παραγνώριση τῆς σημασίας του γιά τήν μεσοβυζαντινὴ ἐλλαδική ναοδομία.

Ἀνάγνωση τῆς μελέτης Ὁρλάνδου ἀρκεῖ γιά νά κατατοπισθεῖ κανεῖς ὡς πρὸς τήν διάταξη τῆς μονῆς καί τήν γενική κατάσταση τοῦ καθολικοῦ τῆς. Εἶναι ἄγνωστο πότε κατέρρευσε ὁ κυρίως ναός καί ἔγινε ἡ διαρπαγή τοῦ οἰκοδομικοῦ του ὕλικου, μιᾶ ἐπιγραφή ὅμως στήν νεωτερική ἀνατολική εἴσοδο τῆς μονῆς⁴ δίνει τήν χρονολογία τῶν κακοτέχνων ἀποκαταστάσεων τῆς λιτῆς (Εἰκ. 2), οἱ ὁποῖες περιλαμβάνουν τό καμαροσκέπαστο ἱερό, τό θολωτό μέρος τοῦ τρούλλου, καθὼς καί τμήματα τῶν τοίχων, ἰδίως τοῦ νοτίου καί τοῦ δυτικοῦ. Κατά τήν διάρκεια τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀρκετά μαρμάρινα ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνσωματώθηκαν τόσο στίς συμπληρώσεις τῶν τοίχων τῆς λιτῆς ὅσο καί στόν περίβολο πού κτίσθηκε ἔνδεκα χρόνια ἀργότερα. Προσεκτικὴ παρατήρηση τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων τῆς λιτῆς ἐπιτρέπει τήν διάκριση μεταξὺ τῶν ἀρχικῶν τους τμημάτων καί τῶν ἀνακατασκευασμένων, παρὰ τό γεγονός ὅτι στά τελευ-

ταῖα ἐνσωματώθηκε μεγάλο μέρος τοῦ παλαιοῦ ὕλικου. Κατά τίς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ '30, ὅταν ὁ Ἄ. Ὁρλάνδος μελετοῦσε γιά πρώτη φορά τήν μονή, τά λείψανα τῶν τοίχων τοῦ κυρίως ναοῦ ἔκαναν δυνατὴ τήν σχεδίαση τῆς κατόψεώς του⁵. Τά ἴδια στοιχεῖα ἐπιτρέπουν καί σήμερα ὀρισμένες στοιχειώδεις παρατηρήσεις καί μετρήσεις. Ἔτσι, το μεταξόνιο τοῦ κεντρικοῦ τετρακιονίου εἶναι 3,30 μ. καί, λαμβανομένου ὑπ' ὄψη τοῦ πλάτους τῶν ἐπιθημάτων τῶν κιόνων του⁶, ἡ πλευρά τοῦ τετραγώνου τοῦ τρούλλου περιορίζεται σέ 3,30 - (0,30 × 2) = 2,70 μ. περίπου. Ἐξ ἄλλου τό ὕψος τῶν κιόνων (τό ὁποῖο ὑπολόγισε ὁ Ὁρλάνδος) ἦταν 3,40 + 0,32 = 3,72 μ., ἐνῶ τό γενικὸ πλάτος τοῦ ναοῦ εἶναι 7,20 μ. περίπου.

Οἱ χαράξεις τριγωνισμοῦ⁷ στήν κατά πλάτος τομή τῆς ἐκκλησίας μποροῦν νά μᾶς δώσουν μέ ἱκανοποιητικὴ προσέγγιση τίς γενικὲς διαστάσεις τῆς: τό μέγιστον ὕψος τῶν ἐσωρραχίων τῶν καμαρῶν τοῦ σταυροῦ θά

1. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐπὶ τοῦ Κιθαιρώνος Μονὴ τῆς Παναγίας Ζωοδόχου Πηγῆς, ABME A' (1935), σ. 161-178. Προηγουμένως ὁ Ὁρλάνδος εἶχε παρουσιάσει τόν λουτρώνα τῆς μονῆς (Μοναστηριακὴ Ἀρχιτεκτονική, Ἀθῆναι 1927, σ. 59).

2. Ch. Bouras, Twelfth and Thirteenth Century Variations of the Single-Domed Octagon Plan, ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. Θ' (1977-79), σ. 22-25.

3. Τήν χρονολόγηση στόν 12ο αἰῶνα δέχεται καί ὁ Μ. Χατζηδάκης (ΙΕΕ, Θ', 1979, σ. 397). Τήν παλαιὰ χρονολόγηση τοῦ ἀρχικοῦ κτιρίου στόν 13ο αἰῶνα δεχόταν καί ὁ Α. Πασαδαῖος (ΑΕ 1971, σ. 48 σημ. 3).

4. Ἡ ἐπιγραφή, σέ ἡμικυκλικὴ πώρινη πλάκα, μεταγράφεται:

Συνδρομαὶ Δερβενοςαλεσιου καὶ λοιπῶν

Ἀκπ. Ν. Ἀπ. Κλσ. Μ.

Νισσανομηματομημονανωσιν

Ὁ ναὸς ἐκτίσθη τῷ 1890. Ἡ δὲ μάνδρα

τῷ 1901 Ἐπ(ίτρο)πο(ς) Μ. Τσεβᾶς.

Παπ(ά) Μελέτης Γ. Δο. Γεώργιος).

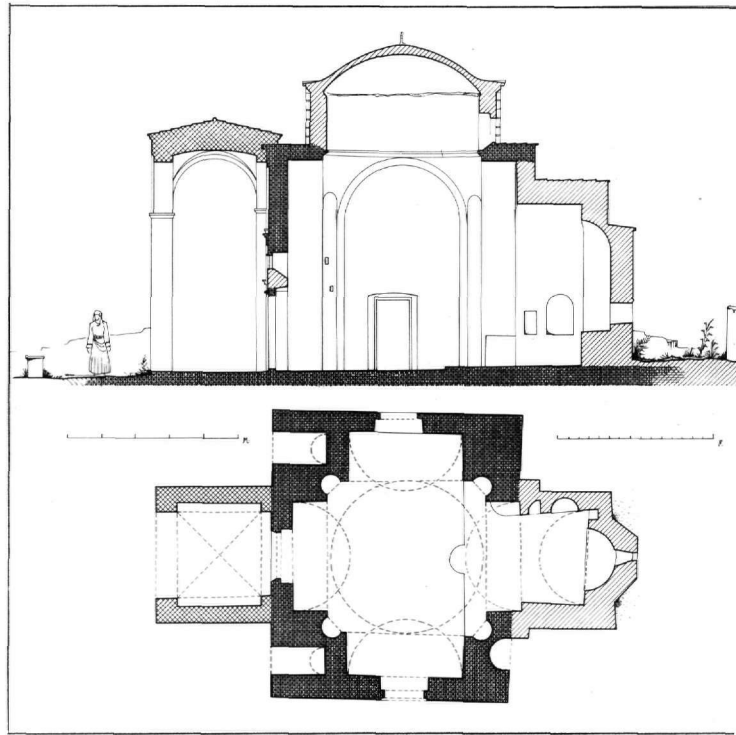
5. Βλ. ABME A' (1935), σ. 162, 163, εἰκ. 2.

6. Οἱ ἄνω ἐπιφάνειες τῶν δύο ἀπὸ τούς κίονες εἶναι 62 × 43 καί 63 × 38,2 ἐκ. Εἶναι λογικὸ νά δεχθεῖ κανεῖς τήν ἔδραση τοῦ ὑπερκειμένου τοίχου στά 60 ἐκ.

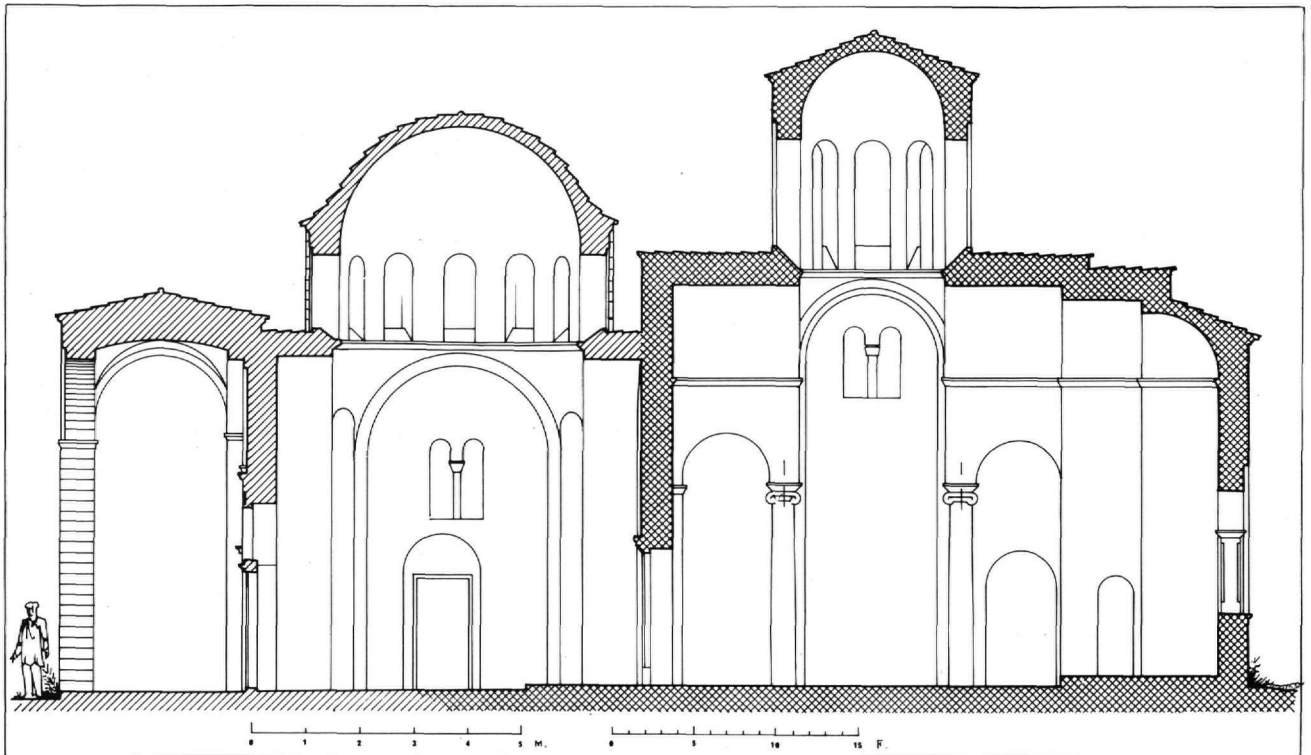
7. Βλ. N. Mutsopoulos, Harmonische Bauschnitte in den Kirchen von Typ kreuzförmigen Innenbaus im griechischen Kernland, BZ 55 (1962), σ. 274-291.

Είκ. 1. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Γενική άποψη του εξωνάρθηκος-λιτής από τά βορειοανατολικά.

Είκ. 2. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Κάτοψη και τομή τής λιτής στην ύπάρχουσα κατάσταση.

Είκ. 3. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Κατά μήκος τομή του καθολικού σέ άναπαράσταση.

ήταν περίπου $2 \times 3,72 = 7,44$ μ. και αν το ύψος του τρούλλου από την στεφάνη έως το κλειδί του ήταν α, τότε θα ίσχυε η σχέση $2,70:7,30 = \alpha:(\alpha+7,44)$. Αυτή μας δίνει ύψος τρούλλου 4,36 και συνολικό ύψος του από το δάπεδο $7,44+4,36 = 11,80$ μ. περίπου.

Τά μεγέθη αυτά οδηγούν στην κατά μήκος τομή της Εικ. 3. Σε αυτήν υπάρχουν και όρισμένα στοιχεία αυθαίρετα (όπως τά παράθυρα της βορείας κεραίας και της κόγχης του ιερού, το ύψος του τοξωτού ανοίγματος μεταξύ προθέσεως και βήματος και η μορφή εξωτερικώς του τρούλλου), πλην όμως είναι βέβαιο ότι το έξεταζόμενο καθολικό είχε μάλλον ψηλές τίς γενικές του αναλογίες. Όπως φαίνεται στην τομή, τά σχετικώς μεγάλα ύψη του καθολικού βρίσκονταν σε αρμονική σχέση προς εκείνα του μεταγενεστέρου νάρθηκος (ή λιτής), του οποίου το αρχικό ύψος υπολογίζεται με βεβαιότητα. Παρέμενε δηλαδή κυρίαρχο στοιχείο της συνθέσεως ο τρούλλος του κυρίως ναού.

Όπως είχε δείξει ο Όρλάνδος⁸ στην θέση του νάρθηκος-λιτής προϋπήρχε ένας άλλος (πιθανότατα σύγχρονος με τον κυρίως ναό) που καταδαφίσθηκε και του οποίου μοναδικός μάρτυς είναι ένα μαρμαροθέτημα στο δάπεδο, σωζόμενο κατά χώραν⁹. Ο νέος νάρθηξ, αρκετά γνωστός από τό δημοσίευμα¹⁰ του 1979, μετασκευασμένος, όπως ήδη σημειώθηκε, σε αυτοδύναμη εκκλησία, είναι ένα από τά ελάχιστα παραδείγματα ψευδο-οκταγωνικών μνημείων στην Ελλάδα. Έχει τετράγωνο τόν εσωτερικό χώρο στόν οποίο κυριαρχεί ο κατακόρυφος άξων και ένα έντυπωσιακό πυλώνα¹¹, στεγαζόμενο με σταυροθόλιο που δεσπόζει στην δυτική του πλευρά. Αλλά, προκειμένου νά μελετηθεί τό μνημείο καλύτερα και νά δικαιολογηθούν οι αναπαραστάσεις της αρχικής του μορφής, είναι απαραίτητο νά περιγραφούν τά μέρη του και κυρίως νά γίνει διάκριση τών αυθεντικών του τμημάτων από τίς ανακατασκευές του 1890.

Ολόκληρη ή ανατολική πλευρά, ή οποία είχε καταρρεύσει μαζί με τόν κυρίως ναό, είναι νεωτερική. Αντιθέτως ή βορεία πλευρά σώζεται αρκετά καλά έως τό ύψος τών γενέσεων τών τοξυλλίων του διλόβου (;) παραθύρου της κεραίας της, τό οποίο είναι φραγμένο με κοινή τοιχοποιία. Η διαμόρφωση του αετώματος ψηλότερα είναι νεωτερική, ακολουθεί όμως τό αρχικό σχέδιο. Η βορεία είσοδος διατηρεί τό ελαφρά δξυκόρυφο τόξο της παρά την ταπείνωση του άνωφλίου της κατά 35 εκ. περίπου και τά μαρμάρινα στοιχεία του θυρώματός της, που σώζονται σε ολόκληρο τό ύψος τους, έχουν ελαφρά μετακινηθεί¹². Αντιστοίχως, ή βορεία πλευρά του πυλώνα έχει ανακατασκευασθεί με τά αρχαία υλικά στο άνωτερο τμήμα της, τό ψηλότερο από τόν λοξόμητο πώρινο κοσμήτη της. Στην δυτική όψη (Εικ. 5) ή θύρα της είσοδου διατηρεί

τό μαρμάρινο θυρώμα της, τό ήμικυκλικό όμως υπέρθυρο άνοιγμα έχει τοιχισθεί αφήνοντας ένα μικρό τετράγωνο παράθυρο. Ένα τμήμα του διπλού τόξου του πυλώνα, δεξιά του είσερχομένου, τό όποιο διατηρείται άθικτο με όμόκεντρη ζώνη από δισέφυλον (γνωστό ήδη στην βιβλιογραφία)¹³, μας βεβαιώνει ότι ή ανακατασκευή στο άνωτερο τμήμα ήταν έκτεταμένη, αλλά

Εικ. 4. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Ίωνικό κιονόκρανο με επίθημα, ένας από τούς κίονες του κυρίως ναού.

και ότι ακολούθησε την αρχική μορφή. Φαίνεται μάλιστα ότι σε μέγιστο ποσοστό χρησιμοποιήθηκε τό παλαιό υλικό. Στην θέση όμως τών δισέφυλων ή ζώνη άπαρτίσθηκε από μικρά κομμάτια τούβλου, τά όποια σχηματίζουν ψαροκόκαλο¹⁴. Τόν πυλώνα έπιστέφει λοξόμητο πώρινο γείσο από τά παλαιά μέλη που έπαναχρησιμοποιήθηκαν. Τά εκατέρωθεν του πυλώνα τμήματα της προσόψεως διατηρούνται σε καλή κατάσταση.

8. Είς ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 171.

9. Ό.π., εικ. 2, 8α και 9 (μαρμαροθέτημα γ).

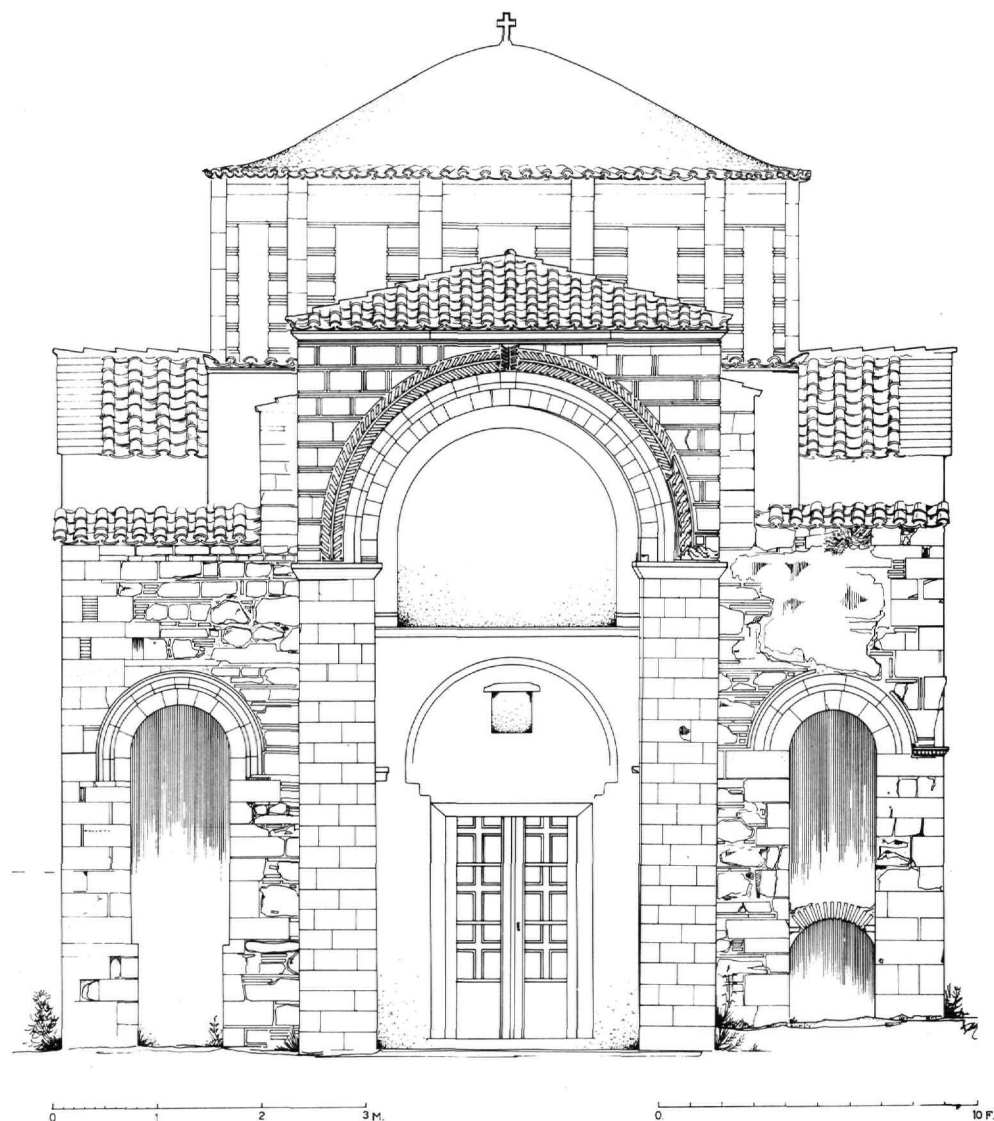
10. Βουγας, ό.π. Κάτοψη και τομή του νάρθηκος στην σημερινή του κατάσταση δίνει ή εικ. 1 στην σ. 23 και όψη ή εικ. 2 στην σ. 24.

11. Ό Όρλάνδος (ό.π., σ. 170) θεώρησε τόν πυλώνα προσθήκη του 1890. Την αυθεντικότητά του διέκρινε πρώτος ό Π. Βοκοτόπουλος, 'Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 140.

12. Στο νεωτερικό κατώφλι της είσοδου έχει ένσωματωθεί όκταγωνικός πεσσίσκος τέμπλου από verde antico.

13. ΔΧΑΕ, περ. Δ - τ. Θ' (1977-79), πίν. 6.

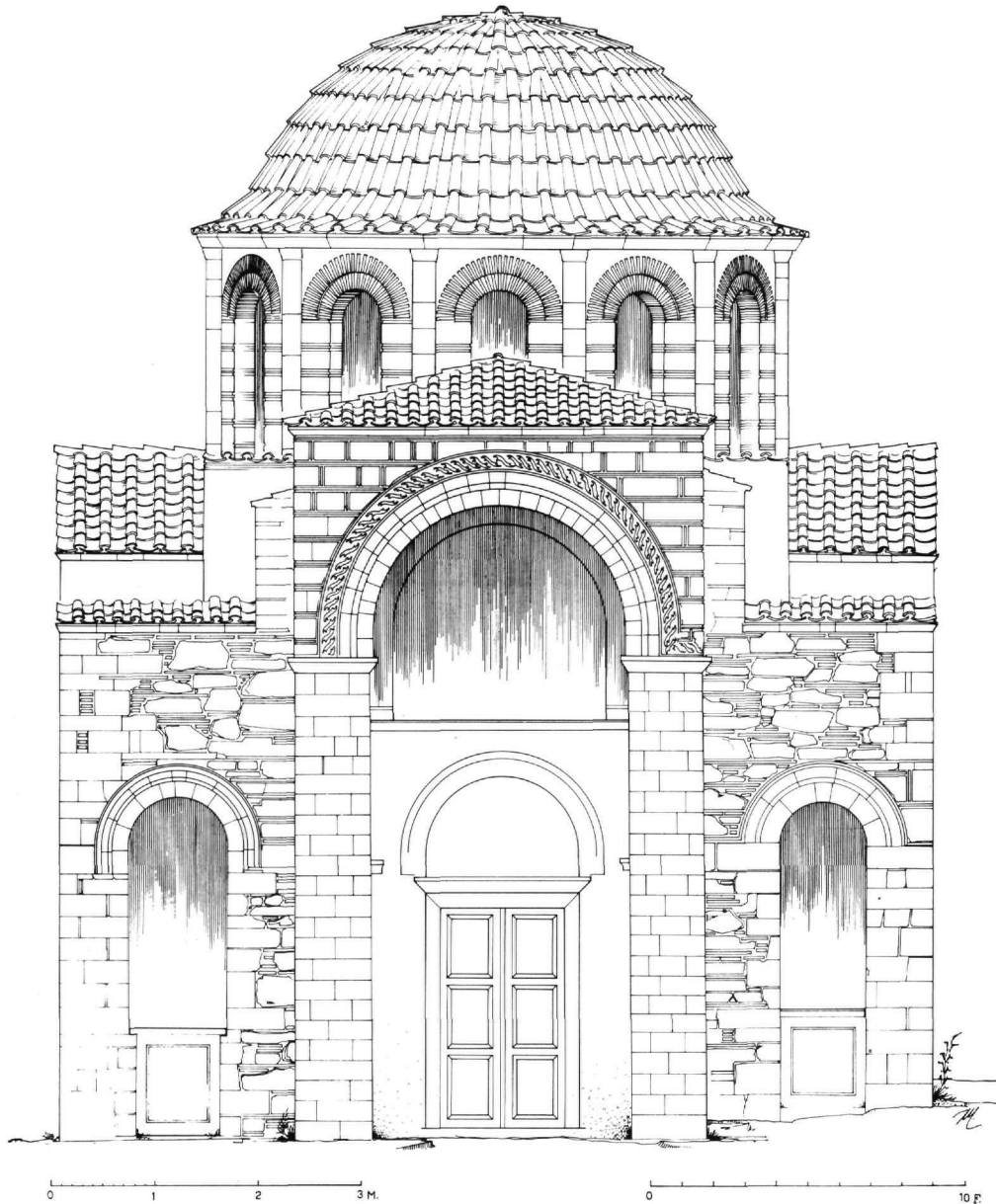
14. Τό θέμα δέν είναι άγνωστο σε βυζαντινά μνημεία. Βλ. Κ. Τσουρής, 'Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος τών ύστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος, Καβάλα 1988, σ. 166, 296 σημ. 540 και Ν. Δρανδάκης, 'Ο ναός του "Αη-Λέου στο Μπρίκι της Μάνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΣΤ' (1970-1972), σ. 156, 157. Στην περίπτωση μας τό κόσμημα είναι σαφώς νεωτερικό.

Εικ. 5. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Πρόσοψη της λιτής. *Υπάρχουσα κατάσταση.

Τό κεντρικό τμήμα της νοτίας ὀψεως ψηλά εἶχε πέσει καί ξανακτίσθηκε. Ἐδῶ δέν διακρίνεται οὔτε ἵχνος τοῦ ἀρχικοῦ παραθύρου τῆς κεραίας, παρά τό ὅτι τά ἄκρα τῆς δεξιᾶ καί ἀριστερά σώζονται ἀρκετά καλά. Τό γεῖσο εἶχε ἐξαφανισθεῖ. Ἐνα νεωτερικό παράθυρο, μιά ὀρθογώνια πλάκα μέ πλαίσιο¹⁵ καί ἕνα ἡλιακό ὥρο-λόι¹⁶ στολίζουν τήν κεραία. Τά μαρμάρινα μέλη τοῦ

θυρώματος διασώζονται, φαίνεται ὅμως ὅτι ἔχουν μετακινηθεῖ ἀπό τήν ἀρχική τους θέση. Τέλος, στήν νοτία πλευρά τοῦ πυλῶνος τμήμα τῆς πλινθοπερικλεί-στου τοιχοποιίας τῆς ἄνω ζώνης ἔχει ξανακτισθεῖ¹⁷ καί τότε ἐνσωματώθηκαν σέ αὐτό τρία θραύσματα μέ ἀνά-γλυφες παραστάσεις, γιά τά ὁποῖα θά γίνεи καί πάλι λόγος¹⁸.

Είκ. 6. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Πρόσοψη της λιτής. 'Αναπαράσταση.

Οί σχετικῶς ἐκταταμένες ἐξωτερικὲς καθαιρέσεις καὶ ἀνακατασκευές τοῦ 1890 φαίνεται ὅτι δὲν ἔφθασαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ νάρθηκος-λιτής, τὸ ὁποῖο διατηρεῖται πολὺ καλά. Ναὶ μὲν τὰ πλάγια ἀνοίγματα, θύρες καὶ παράθυρα, ἔχουν ὑποστεῖ ἀλλοιώσεις ἢ ἔχουν τοιχισθεῖ, οἱ θόλοι ὅμως, καθὼς καὶ ἡ στεφάνη τοῦ τρούλου (στά 6,47 ἕως 6,62 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο) διατηροῦνται

15. Δίνει τὴν ἐντύπωση ἐπιγραφῆς, χωρὶς νὰ εἶναι.

16. Βλ. ABME A' (1935), εἰκ. 13, σ. 170.

17. Τὰ μεγάλα κομμάτια πωρολίθου ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μὲ μικρότερα καὶ τὰ βυζαντινὰ τοῦβλα μὲ νεωτερικά, παχύτερα καὶ στρεβλά.

18. Τὰ μεταξύ τους κενὰ κλείνονται μὲ ὀριζόντια τοῦβλα, σαφῶς νεωτερικά. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Γ. Βελῆνη ('Ερμηνεία τοῦ ἐξωτερικοῦ διακόσμου στὴν βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 24) δὲν ἔχουν νόημα ἐν προκειμένῳ.

Εικ. 7. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Δύο ειδών τοιχοποιίες στην νοτία πλευρά του πυλῶνος.

σέ άρίστη κατάσταση. Ψηλότερα σώζεται σέ σημαντικό ύψος τό τύμπανο τοῦ δωδεκαπλεύρου τρούλλου. Κατά τίς έπισκευές τοῦ 1890, προκειμένου νά δημιουργηθεῖ ένιαία καί ασφαλής έδραση γιά ένα νέο σφαιρικό θόλο (σέ αντίκατάσταση τοῦ αρχικοῦ ποῦ εἶχε πέσει) καταστράφηκαν τά τόξα τῶν παραθύρων ἔως τίς γενέσεις τους καί έπακολούθησε πλήρωση τῶν ανοιγμάτων τους¹⁹ μέ κοινή τοιχοποιία από βάθος 5 περίπου εκατοστῶν από τήν έξωτερική επιφάνεια. Τά ανοίγματα τους διαγράφονται ἔτσι μέ σαφήνεια. Μικρές προχωρήσεις σέ ένιαία περίπου ὀριζοντία στάθμη πάνω από τά γεμίσματα τῶν παραθύρων δίνουν τήν έντύπωση εὐθυγράμμων άνωφλίων²⁰, αλλά έγιναν γιά νά μπορέσει νά ὀλοκληρωθεῖ τό πάχος τοῦ τυμπάνου καί νά δημιουργηθεῖ ψηλότερα, έξωτερικά μέν ένα ὑποτυπῶδες γεῖσο, ἔσωτερικά δέ ἡ έδραση τῆς χαμηλωμένης νεωτερικῆς άσπίδος, τό κλειδί τῆς ὁποίας φθάνει σέ ύψος 9,30 μ. από τό δάπεδο²¹.

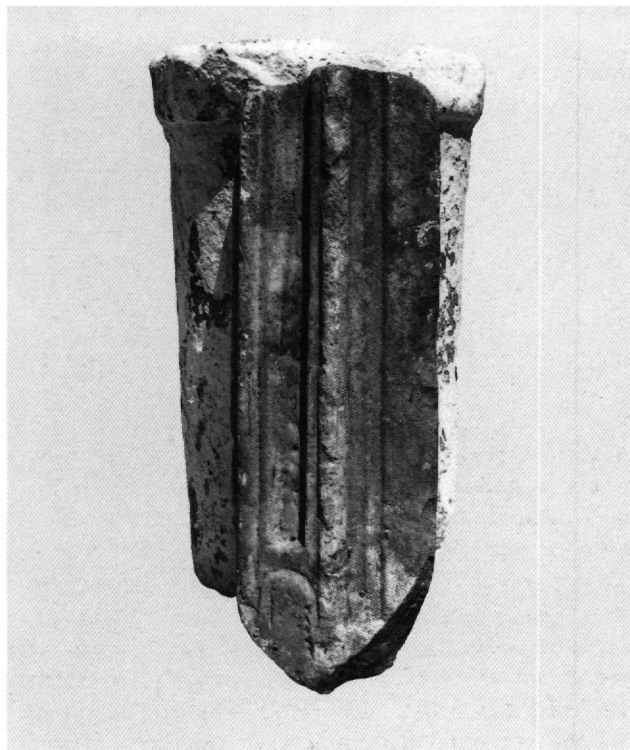
Παρά τίς παραμορφώσεις καί τά νεωτερικά «πεταχτά» επιχρίσματα ἡ έξωτερική μορφή τοῦ τρούλλου διατηρεῖ τό ένδιαφέρον της: στίς γωνίες ἔχει ἡμικίονες τοῦς ὁποίους ἀπαρτίζουν πώρινοι μικροί σφόνδυλοι καί στά μετακίόνια, ὅπου ἀνοίγονται τά παράθυρα, ἐπιμελημένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας. Δέν σώθηκε ὁμως πουθενά τό ἄνω πέρας ἡμικίονος οὔτε τό ὀριζόντιο γεῖσο.

Γιά τίς ἀναπαραστάσεις τοῦ νάρθηκος-λιτῆς τῶν Εἰκ. 3 καί 6 ἔγινε ἡ παραδοχή ὅτι ἡ γένεση τοῦ ἡμισφαιρίου τοῦ τρούλλου γινόταν ψηλότερα από τά έξωρράχια τῶν τόξων τῶν δώδεκα παραθύρων καί αὐτό διότι ἔτσι ἡ κατασκευή θά ἦταν πολύ ἀπλούστερη καί εὐκολότερη²². Μέ τήν γένεση τῶν τόξων τῶν παραθύρων στά 7,94 μ. από τό δάπεδο θά πρέπει τό κέντρο χαράξεως τοῦ ἡμισφαιρίου νά ἔφθανε στά 7,94 μ. καί τό

Εικ. 8. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Μικρό θωράκιο ένσωματωμένο πάνω από τήν εἴσοδο τῆς λιτῆς.

Εικ. 9. Μονή Ζωοδόχου Πηγής. Θραῦσμα από ὀρθοστάτη μαρμαρίνου θυρώματος.

συνολικό ύψος του κλειδίου του στά 10,60 μ. περίπου. Τά διπλά εξωτερικά τόξα των παραθύρων αποτελούν επίσης μίαν υπόθεση.

Τό σημερινό άνω μέρος του πυλῶνος, πού ἔχει αὐτοτελή τήν στέγη, χωρίς ἀμφιβολία διατηρεῖ, μετά τίς ἐπισκευές τοῦ 1890, τήν παλαιότερη μορφή του. Δέν μπορεῖ ὅμως κανείς νά ξέρει ἂν ἀρχικῶς δέν ὑψωνόταν ψηλότερα ἀπό τό λοξότμητο πώρινο γέισο του μέ τήν

κτονική. Ἡ ἐξαφάνιση τῶν πλακῶν πού κάλυπταν καί διαμόρφωναν τήν ὄψη τῶν τῶν μᾶς στερεῖ τήν δυνατότητα ἐρμηνείας τους. Ἐνα ἀνάλογο παράδειγμα ἀπαντᾷ ἀρκετά ἀργότερα (ἀλλοιωμένο δυστυχῶς σήμερα ἀπό τίς τουρκικές μετασκευές) στό παρεκκλήσιο τῆς Παμμακαρίστου στήν Κωνσταντινούπολη²⁹, ὅπου δύο σαρκοφάγοι, τίς ὁποῖες συνόδευαν ἐπιγραφές καί πορτραῖτα, πλαισίωναν τήν εἴσοδο τοῦ κυρίως ναοῦ.

Εἰκ. 10. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Τρία θραύσματα ἐπιστυλίου τέμπλου, ἐνσωματωμένα στόν πυλῶνα τῆς λιτῆς.

μορφή πύργου-κωδωνοστασίου, πού δέσποζε στήν ὅλη σύνθεση.

Στά τυπολογικά ζητήματα σχεδόν τίποτα δέν ἔχει κανείς νά προσθέσει στά ἤδη γνωστά²³. Ἐνα νεώτερο δημοσίευμα γιά τόν κατεστραμμένο ναό τοῦ Ἁγίου Σπυρίδωνος στή Σηλυβρία²⁴ ἐπιβεβαιώνει τήν καταγωγή τῶν μεσοβυζαντινῶν μονοχῶρων ὀκταγωνικῶν ναῶν (ἀμέσως σχετιζομένων μέ τούς ψευδο-ὀκταγωνικούς) ἀπό τήν Πρωτεύουσα καί συμβάλλει στήν κατανόηση τοῦ ζητήματος.

Ἡ υπόθεση πού διατυπώθηκε ὡς πρός τόν πυλῶνα τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, ὅτι ὑψωνόταν σέ πύργο κωδωνοστασίου (ἢ τουλάχιστον εἶχε προγραμματισθεῖ νά γίνει κωδωνοστάσιο), βασίζεται στό τετράγωνο σέ κάτοψη σχῆμα του καί στήν κατά τόν ἄξονα τοῦ ναοῦ θέση του. Οἱ τελευταῖες ἀπόψεις ἐπὶ τοῦ θέματος τῶν κωδωνοστασίων στό Βυζάντιο²⁵ ἐνισχύουν τήν υπόθεση, ἐνῶ ἡ πρώτη χρονολόγησή του στόν 12ο αἰῶνα δέν θά ἀποτελοῦσε κώλυμα: Τόσο ὁ πύργος τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Ὁμορφοεκκλησιᾶς²⁶ ὅσο καί ὁ μαρτυρούμενος σέ μετόχι τῆς μονῆς τῶν Λέμβων²⁷ (καί οἱ δύο πυλῶνες μετά πύργου) ἀνήκουν στήν ἴδια ἐποχή.

Ἡ διαμόρφωση τῆς προσόψεως τῆς λιτῆς μέ δύο τάφους ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου μαρτυρεῖ προθέσεις προβολῆς τῶν κτητόρων, ὅπως ἤδη σημειώθηκε²⁸, ἀσυνήθιστες στήν μεσοβυζαντινὴ ἑλλαδική ἀρχιτε-

19. Πλήν ἐνός, τοῦ ἀνατολικοῦ, στό ὁποῖο δημιουργήθηκε μικρὸ ἀνοιγμα.

20. Βλ. Βοκοτόπουλος, ὁ.π., σ. 164, σημ. 2.

21. Βλ. σχέδιο τῆς ὑφισταμένης καταστάσεως εἰς ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. Θ' (1977-79), εἰκ. 1, σ. 23.

22. Δεδομένου ὅτι ἀποφεύγονται οἱ διεισδύσεις ἡμικυλινδρικών θόλων στό ἡμισφαίριο. Παρά ταῦτα, σέ ὁρισμένα μεγάλα μεσοβυζαντινὰ μνημεῖα (καθολικὸ μονῆς Ὁσίου Λουκά, Δαφνί, Ἁγία Σοφία Μονεμβασίας) τὰ τόξα τῶν παραθύρων εἶναι λίγο ψηλότερα ἀπὸ τήν γένεση τοῦ ἡμισφαρίου.

23. Bouras, ὁ.π., καί ὁ ἴδιος, Church Architecture in Greece around the Year 1200, Studenica et l'art byzantin autour de l'année 1200, Βεοград 1988, σ. 273, πίν. εἰκ. 3.

24. H. Hallensleben, Die ehemalige Spyridonkirche in Silivri (Selymbria), Studien zur spätantiken und byzantinischen Kunst, F. W. Deichmann gewidmet, Bonn 1986, σ. 35-46.

25. Sl. Ćurđić, εἰς: Oxford Dictionary of Byzantium, I, Oxford 1991, σ. 279, 280, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία, καί ὁ ἴδιος εἰς: The Byzantine Legacy in Eastern Europe, New York 1988, σ. 71, 80, σημ. 61-65.

26. Βλ. E. Stikas, Une église des Paléologues aux environs de Castoria, BZ 51 (1958), σ. 100-112. Ὁμοία παραδείγματα στήν σ. 102. Γιά τήν χρονολόγηση τοῦ κωδωνοστασίου βλ. ὁ.π., σ. 105, 108.

27. M. M., IV, 1871, σ. 56-57. Τό ἔγγραφο εἶναι τοῦ ἔτους 1232, ἀλλὰ σαφῶς δηλώνεται ὅτι ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Παντελεήμονος κτίσθηκε ἀπὸ τὸν πατέρα τοῦ δωρητῆ.

28. Ch. Bouras, ΔΧΑΕ, περ. Δ'-τ. Θ' (1977-79), σ. 32 καί ὁ ἴδιος, Church Architecture, ὁ.π. (ὑπόσημ. 23), σ. 274.

29. H. Belting - C. Mango - D. Mouriki, The Mosaics and Frescoes of St. Mary Pammakaristos, Washington D.C. 1978, σ. 2 (κάτοψη), σ. 20, πίν. 97, 99.

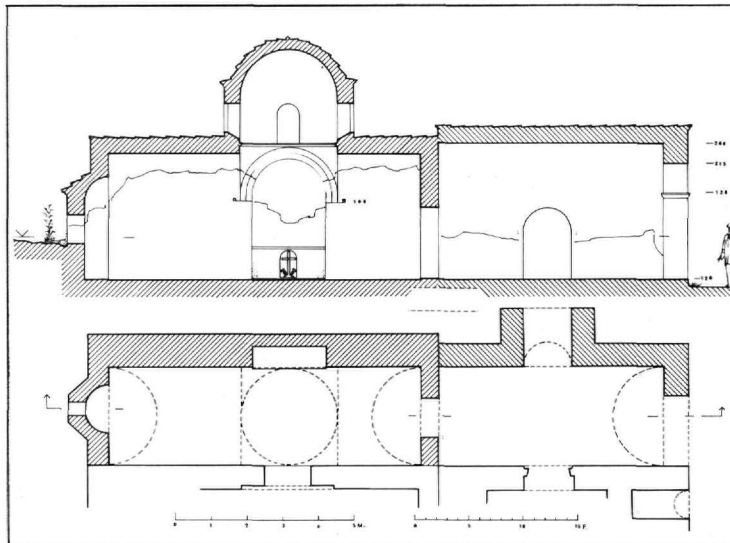
Προκειμένου νά αναχρονολογηθεί ὁ νάρθηξ-λιτή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς³⁰ ἔχουν γίνει ἤδη ὀρισμένες μορφολογικές παρατηρήσεις καί συναφεῖς συσχετισμοί.

Ὁ τροῦλλος ἀκολουθοῦσε τήν μορφή ἐκείνων τῶν ὀκταγωνικῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος τοῦ 11ου καί τοῦ 12ου αἰῶνος, πολυγωνικός, μέ ὀριζόντιο πιθανότατα τό γεῖσο καί χαμηλές τίς ἀναλογίες: στίς γωνίες ἔχει ἡμικίονες ἀπό μικροῦς σφονδύλους ἀπό λαξευτό πωρόλιθο καί λεπτά τοῦβλα. Ὁ τροῦλλος ἔχει ἤδη συσχετισθεῖ μέ ἐκεῖνον τῆς Ἀγίας Σοφίας (Ἑοδηγητρίας) Μονεμβασίας³¹ καί ἐμμέσως τοῦ Δαφνίου, ὡς πρὸς τοὺς ἡμικίονες ὁμῶς θυμίζει τήν Παντάνασσα τῆς Γερουμάνας³² καί τόν Ἅγιο Γεώργιο, ἡσυχαστήριό τοῦ Ὁσίου Μελετίου³³. Ὡς πρὸς τήν ἐντεχνη λάξευση τῶν σφονδύλων θυμίζει ἀκόμα τό καθολικό τῆς Ἀγίας Μονῆς Ναυπλίου³⁴.

Παρά τήν ἀβεβαιότητα γιά τήν αὐθεντικότητα ὀρισμένων μελῶν, πολλά στοιχεῖα τοῦ μνημείου διακρίνονται γιά τήν καθαρότητα τῆς μορφῆς, πού ὀφείλεται στήν ἱκανότητα τῶν λιθοξόνων: εἶναι τά λοξότμητα γεῖσα, οἱ λοξότμητες ὀριζόντιες ζῶνες, τά τόξα ἀπό θολίτες μέ ἀφανεῖς τοὺς μεταξύ τους ἄρμούς καί ἡ σχεδόν ἰσόδομη τοιχοποιία τῶν παραστάδων τοῦ πυλῶνος. Ὅλα αὐτά θυμίζουν τόν ἄλλο ναό τῆς Βοιωτίας, τόν Ἅγιο Νικόλαο στά Καμπιά, τυπικό μνημεῖο τοῦ 12ου αἰῶνος. Ἀλλά στήν Ζωοδόχο Πηγή, ὡς πρὸς τίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες ὑπάρχει καί ποικιλία: ἐφαρμόζονται συγχρόνως τόσο τό πλινθοπερίκλειστο σύστημα ὅσο καί τό ἄλλο ἀπό ἡμιλαξεύτους λίθους καί ὀριζόντια τοῦβλα στήν πλήρωση τῶν μεταξύ τους κενῶν³⁵ (Εἰκ. 7). Ὁ διαχωρισμός τῶν διαφόρου ὕψους τοιχοποιῶν μέ ὀριζόντιες πώρινες ζῶνες ἀποτελεῖ γνώρισμα τῆς ἐποχῆς ἢ τοῦ 13ου αἰῶνος³⁶.

Τό μοναδικό κεραμοπλαστικό κόσμημα τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν μνημείου εἶναι τά δισέψιλον πού περιθέουν μεταξύ καμπύλων, λεπτῶν τοῦβλων τό κύριο τόξο τοῦ πυλῶνος. Τά δισέψιλον δέν εἶναι γωνιώδη· πιθανότατα πλάσθηκαν μέ τήν βοήθεια εἰδικοῦ τύπου καί τοποθετήθηκαν μέ ἀκρίβεια. Ἡ χρήση δισέψιλον³⁷ γιά τήν ἀνάδειξη μεγάλων τόξων τῶν ὧσεων ἐκτείνεται στόν 12ο καί ἐν μέρει στόν 13ο αἰῶνα, ἀπό τήν Σωτήρα τοῦ Χριστιάνου³⁸ ἕως τήν Κοίμηση τοῦ Μέρμπακα³⁹.

Τό ἐλαφρῶς ὀξυκόρυφο τόξο ἀπό πώρινους θολίτες τῆς βορείας εἰσόδου δέν πρέπει νά θεωρηθεῖ τεκμήριο ὀψιμότητος, δεδομένου ὅτι ἀπαντᾷ ὁμοίό του στήν Ἀγία Μονή Ναυπλίου (1149). Στόν Ταξιάρχη Καλυβίων Καρύστου⁴⁰ καί στήν μονή τοῦ Θεολόγου Πάτμου⁴¹ ὑπάρχουν ἐπίσης τόξα ὀξυκόρυφα, κτισμένα πρὸ τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως. Τά μαρμάρινα θυρώματα τῶν τριῶν εἰσόδων τοῦ νάρθηκος, in situ ἢ μετακινημένα, ἀκολουθοῦν τά καθιερωμένα⁴² τοῦ 12ου αἰῶνος.

Εἰκ. 11. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. Τά νότια παρεκκλήσια σέ κάτοψη καί τομή. Ἀναπαράσταση.

Στόν χώρο τῆς μονῆς σώζεται ἱκανός ἀριθμός ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, κυρίως θραυσμάτων, ἀπό λευκό συνήθως μάρμαρο, τά ὁποῖα προέρχονται εἴτε ἀπό τό κατεστραμμένο καθολικό εἴτε ἀπό περισυλλογή μέ σκοπό τήν ἐπαναχρησιμοποίηση. Τά μέλη αὐτά, κατά κανόνα, εἶναι σέ κακή κατάσταση διατηρήσεως, δεδομένου ὅτι ἔχουν ὑποστῇ σκόπιμες ἀπολαξεύσεις, θραύσεις καί ἀσβεστάματα σέ δευτέρη χρήση τους. Μερικά ἀρχιτεκτονικά μέλη ἐνσωματώθηκαν κατά τίς ἐργασίες τῶν ἐτῶν 1890-1901 στόν νάρθηκα, στόν περίβολο ἢ στά κελλιά τοῦ συγκροτήματος. Στήν παλαιά δημοσίευση τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου δίδονται φωτογραφίες ἢ σχέδια ἐπτά ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν⁴³ μέ συνοπτικές ἀναφορές ἐντός τοῦ κειμένου καί χρονολόγηση στήν παλαιοχριστιανική ἐποχή ἢ στόν 11ο αἰῶνα. Ἐδῶ ἀκολουθεῖ ὄχι πλήρης κατάλογος⁴⁴, ἀλλά παρουσίαση τῶν σπουδαιότερων καί καλύτερα διατηρημένων ἀπό τά γλυπτά αὐτά, πέραν ὧσων δημοσιεύθηκαν στό Ἀρχεῖον, τά ὁποῖα μέ κριτήριο τά θέματα καί τήν τεχντροπία τους, θά μπορούσαν πράγματι νά χρονολογηθοῦν, ὅλα σχεδόν, στόν 11ο αἰῶνα.

Ἀπό θωράκια τέμπλου ἔχομε τρία κομμάτια: Τό πρῶτο (ἐνσωματωμένο πάνω ἀπό τήν εἴσοδο τοῦ νάρθηκος) ἔχει πλάτος μόνον 28 ἐκ. καί σωζόμενο ὕψος 43 ἐκ. (Εἰκ. 8). Κοσμεῖται μέ τριπλές ταινίες πού περιβάλλουν ἀστεροειδεῖς ρόδακες σέ κύκλους καί θυμίζει ὁμοια παραδείγματα τοῦ καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά. Τό δεύτερο, στρωμένο στό νεωτερικό δάπεδο τοῦ προστώου καί πολύ φθαρμένο, εἶχε πάλι τριπλές ταινίες

πού σχημάτιζαν ρόμβο και κύκλους στις γωνίες. Τό αρχικό του πλάτος θά ήταν 45-50 εκ. Τό τρίτο προέρχεται από τό πλαίσιο θωρακίου και στολιζόταν επίσης μέ τριπλές ταινίες πού σχημάτιζαν έμπλεκόμενους κύκλους.

Τρία μικρά τεκτονικά κιονόκρανα, περίπου ίσομεγέθη, προέρχονται ίσως από ένα κιβώριο. Οί τετράγωνοι άβακές τους έχουν πλευρές 22-23 εκ., τό συνολικό τους ύψος είναι 16-18 εκ. και κοσμοούνται μέ διαφορετικό θέμα σέ καθεμιά από τίς τέσσερις πλευρές τους. Τοῦ ενός κιονοκράνου, τοῦ καλύτερα σωζομένου, έχει δώσει φωτογραφία ὁ 'Α. 'Ορλάνδος⁴⁵. Τά άλλα δύο έχουν αποστρογγυλωθεῖ από τίς πυρκαγιές και τά κτυπήματα, τά θέματα ὅμως πού τά στόλιζαν διακρίνονται ακόμα: φύλλο άκάνθης, ίσοσκελής σταυρός και ζευγος κυπαρισσιών στοῦ πρώτου· φύλλο άκάνθης, άστεροειδής ρόδαξ και δύο πτηνά σέ περιρραντήριο στοῦ δεύτερου. Μεταξύ τῶν διασπάρτων μελῶν διακρίνονται και δύο κομμάτια από κυματοφόρους σταθμούς θυρωμάτων, μήκους 72 και 67,5 εκ.· τό δεύτερο προέρχεται από τό κάτω μέρος τοῦ μέλους (Εικ. 9). Διακρίνονται επίσης δύο θραύσματα⁴⁶ ενός κοσμητή ύψους 13 εκ. μέ καρδίο-σχημα φύλλα, σχηματιζόμενα από ήμιανθέμια. Σώζονται επίσης επιθήματα άμφικιονίσκων, ένσωματωμένα

38. E. Stikas, *L'église byzantine de Christianou*, Paris 1951, σ. 26, 51. 'Η χρονολόγηση τοῦ ναοῦ στόν 11ο αἰῶνα μπορεῖ ίσως νά άναθεωρηθεῖ.

39. G. Hadji-Minaglou, *L'église de la Dormition de la Vierge à Merbaka (Hagia Triada)*, Paris 1992, σ. 125-126. 'Η χρονολόγηση τοῦ ναοῦ μετά τά μέσα τοῦ 12ου αἰῶνος (δ.π., σ. 132) μπορεῖ επίσης νά άναθεωρηθεῖ.

40. Στο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ βλ. Ν. Μουτσόπουλος, 'Ο Ταξιάρχης τῶν Καλυβίων παρά τήν Κάρυστον, ΑΕΜ Η' (1961), σ. 227, εικ. 14-16.

41. Χ. Μπούρας, 'Αρχιτεκτονική, Οί Θησαυροί τῆς Μονῆς Πάτμου, 'Αθήναι 1988, σ. 27, σημ. 12.

42. Βλ. διατομή ὀρθοστάτου εἰς ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 172, εικ. 15.

43. Εἰς ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 164, 166, εικ. 3, σ. 165, εικ. 4 και 5, σ. 169, εικ. 6, εικ. 7, εικ. 12, σ. 170, εικ. 13, σ. 172, εικ. 15. Για τό θέμα τῶν δύο πτηνῶν σέ λυροειδές πλαίσιο, τό ὁποῖο κοσμεῖ τό κιονόκρανο άμφικιονίσκου τῶν εικ. 4, 5, βλ. Χ. Μπούρας, Κατάλογος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΓ' (1985-86), σ. 74, ἀριθ. Δ 665.

44. Τά μέλη είναι έν συνόλῳ 38.

45. ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 166, εικ. 7.

46. Τό ένα χρησιμεύει ὡς ὑπέρθυρο παραθύρου στοῦ νεωτερικοῦ ἱεροῦ και έχει μήκος 37 εκ. Τό δεύτερο μεταξύ τῶν διασπάρτων έχει μήκος 51 εκ.

Εικ. 12. Μονή Ζωοδόχου Πηγῆς. 'Ο φυλλοφόρος σταυρός τῆς σαρκοφάγου τοῦ νοτίου παρεκκλησίου.

30. Βλ. ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Θ' (1977-79), σ. 22 κ.ε.

31. Ε. Στίκας, 'Ο ναός τῆς 'Αγίας Σοφίας ἐπὶ τοῦ Κάστρου τῆς Μονεμβασίας, ΛακΣπουδ 8 (1986), σ. 320.

32. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η Παντάνασσα τῆς Μονεμβασίας, ΑΒΜΕ Α' (1935), σ. 141, εικ. 3, σ. 142.

33. 'Α. Κ. 'Ορλάνδος, 'Η μονή τοῦ 'Οσίου Μελετίου και τά παραλάρια αὐτῆς, ΑΒΜΕ Ε' (1939-40), σ. 46, εικ. 3.

34. A. Struck, Vier byzantinische Kirchen der Argolis, AM 34 (1909), σ. 226-227, πίν. XI.4-6, και Χ. Μπούρας, Βυζαντινά σταυροθόλια μέ νευρώσεις, 'Αθήναι 1965, σ. 65, 66, πίν. 23α.

35. 'Οπως στοῦς ναοῦς: Σωτήρα 'Αμφίσσης, Ταξιάρχη Μεσαριάς 'Ανδρου, ναό στίς Νῆες Σούρης Μαγνησίας, Ταξιάρχη Δάγλα Μαρκοπούλου (νοτία πλευρά), Μεταμόρφωση και Κοίμηση στοῦ Μούλκι Σαλαμίνος κ.ά. Σχετικῶς βλ. και Π. Βοκοτόπουλος, Βιβλιοκρισία, 'Ελληνικά 32 (1980), σ. 379.

36. 'Οπως λ.χ. στόν 'Αγιο Γεώργιο 'Ανδρούσης, στήν 'Ομορφη 'Εκκλησιά Γαλατσίου και στόν 'Αγιο Δημήτριο κοντά στοῦ χωριό 'Αγιος Εὐβοίας (στοῦ τελευταῖο ὁ χωρισμός πραγματοποιεῖται μέ ὀδοντωτή ταινία).

37. Στήν γνωστή παλαιότερη βιβλιογραφία για τά δισέψιλον ἄς προστεθοῦν Ν. Νικονάνος, Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας, 'Αθήναι 1979, σ. 50, 162, Τσουρῆς, δ.π. (ύποσημ. 14), σ. 119-120, σημ. 338-355.

σήμερα στην πύλη του περιβόλου, πεσίσκοι μαρμαρίνου τέμπλου, θραύσματα από παλαιοχριστιανικών χρόνων ιωνικό κιονόκρανο καί επίθημα, καθώς και άλλα θραύσματα μελών, αδιάγνωστα.

Τήν πώρινη πλάκα ήλιακού ωρολογίου πού έχει εντοιχισθεί στην νοτία πλευρά του νάρθηκος⁴⁷ στολίζει σέ κύκλο πυκνός διπλός βλαστός σέ χαμηλό ανάγλυφο. Ἡ τεχνοτροπία του τό ἀπομακρύνει ἀπό τά προηγούμενα γλυπτά καί θυμίζει παλαιολόγεια ἔργα. Τρία ἀποτμήματα ἐπιστυλίου τέμπλου τέλος (Εἰκ. 10), ἐνσωματωμένα στην νοτία πλευρά του πυλῶνος (γιά τά ὁποῖα ἔγινε ἤδη λόγος), ἔχουν σέ ζωηρό ανάγλυφο τά μὲν δύο ἀετούς μέ ἀνοικτές πτέρυγες, τό δέ τρίτο γρύπα. Πρόκειται γιά ἔργα πολὺ καλῆς τέχνης, «διπλεπίπεδα» ὡς πρὸς τήν τεχνική, τυπικά τοῦ 12ου αἰῶνος⁴⁸. Ἡ ἰδιότυπη στάση τῶν ἀετῶν θυμίζει τό ἴδιο θέμα σέ ἐπιστύλιο τοῦ Μουσείου Μυστρά⁴⁹. Παραμένει πάντως πρόβλημα ποιὰ ἦταν ἡ θέση ἐνός ἐπιστυλίου τέμπλου τοῦ 12ου αἰῶνος στην μονή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς.

Τό σχέδιο Ὁρλάνδου δίνει σέ κάτοψη τήν γενική διάταξη τῶν παρεκκλησίων πού προσκολλήθηκαν στό καθολικό. Μιά πληρέστερη ὁμως ἐξέτασή τους εἶναι ἀπαραίτητη.

Τό πρῶτο παρεκκλήσιο καταλαμβάνει ὁλόκληρο τό μήκος τοῦ κυρίως ναοῦ καί ἦταν προφανῶς θολοσκεπές (Εἰκ. 11). Ἡ πρὸς τά βόρεια στήριξη τῶν θόλων του γινόταν ἀπ' εὐθείας ἐπὶ τοῦ νοτίου τοῖχου τοῦ καθολικοῦ πού ἔχει κατεδαφισθεῖ καί ἔτσι δέν ἔχομε στοιχεῖα τῆς. Ἡ νοτία ὁμως πλευρά διασώζει τεκμήρια γιά μιὰ ἱκανοποιητική ἀναπαράσταση τοῦ παρεκκλησίου.

Ὁ Ὁρλάνδος εἶδε τόν νότιο τοῖχο του ὁλόκληρο, σέ ὕψος 3,50 μ., καί τό ἀρκοσόλιο ἀκέραιο⁵⁰. Σήμερα μέγα τμήμα τοῦ ἀρκοσολίου ἔχει καταρρεύσει καί ὁ τοῖχος σέ ἐλάχιστα σημεῖα φθάνει σέ ὕψος τά 3 μ. Σώζονται ὁμως ἀφ' ἐνός οἱ γενέσεις τοῦ τόξου τοῦ ἀρκοσολίου καί ἀφ' ἑτέρου οἱ ὑποδοχές τῶν ξυλίνων ἑλκυστήρων τῶν δύο ἐγκαρσίων τόξων.

Τό τετράγωνο ἀκριβῶς σχῆμα τό ὁποῖο διαμορφώνεται ἀπό τά τόξα αὐτά, οὐδεμία ἀμφιβολία ἀφήνει ὅτι ἡ κάλυψη στό μεσαῖο τμήμα τοῦ παρεκκλησίου γινόταν μέ τροῦλλο καί ὄχι μέ μιὰ «...ἐγκαρσία καμάρα τοποθετηθεῖσα κατά προέκτασιν τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ...», ὅπως πίστευε ὁ Ὁρλάνδος⁵¹ καί ἡ ὁποία θά ἔπρεπε νά εἶναι κατά πολὺ ψηλότερα. Δεδομένου ὅτι οἱ γενέσεις τῶν τόξων εἶναι σέ ὕψος ἀπό τό δάπεδο 2,20 μ. περίπου καί ὅτι τό ἀνοιγμα τῆς καμάρας εἶναι 2,72/2,74 μ., ἡ ἀκτίνα τῆς ἔφθανε τό 1,36 μ. καί τό ἐλεύθερο ὕψος τοῦ ἐσωραχίου τῆς τά $2,20 + 1,36 = 3,56$ μ. ἀπό τό δάπεδο. Τά ὑπόλοιπα στοιχεῖα τῆς ἀναπαραστάσεως τῆς Εἰκ. 11, δηλαδή ἡ μορ-

φή καί τό ὕψος τοῦ τροῦλλου, καθὼς καί τοῦ ἄνω μερὸς τῆς μικρῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ εἶναι ὑποθετικά. Ἡ ἀντιστοιχία πάντως τοῦ τρουλλίσκου τοῦ παρεκκλησίου μέ τήν νοτία κεραία τοῦ καθολικοῦ θά παρουσίαζε αἰσθητικό ἐνδιαφέρον.

Τό δυτικό παρεκκλήσιο, πού ἀποτελεῖ ἐπέκταση τοῦ προηγούμενου, σώζεται σέ χαμηλά ἐρείπια. Διατηρεῖται ὁμως τό ἐπικράνο τῆς ἀριστερά στόν εἰσερχόμενο παραστάδος, μέ τό ὁποῖο ὑπολογίζεται τό ὕψος τῆς τοξωτῆς του εἰσόδου τουλάχιστον στά 3,35 μ. περίπου ἀπό τό δάπεδο. Ἡ γένεση τοῦ τόξου τῆς διακρίνεται πολὺ καλά. Τό μεγάλο μέγεθος τοῦ ἀνοιγματος καί ἡ ὑπαρξη λοξοτμήτων ἐπικράνων ἐπιτρέπουν τήν ὑπόθεση ὅτι ἐδῶ δέν ὑπῆρχαν θυρόφυλλα καί ὅτι τό δυτικό αὐτό πρόσκτισμα ἦταν ἕνας ἀνοικτός προθάλαμος, πράγμα πού συμφωνεῖ μέ τήν ἰδιοτυπία τοῦ νοτίου του ἀνοιγματος (καμαροσκεπαστος πυλῶν;). Σέ περίπτωση πάντως πού τό δυτικό αὐτό διαμέρισμα στεγαζόταν μέ καμάρα, θά ἔπρεπε ἐσωτερικῶς νά φθάνει σέ ὕψος τουλάχιστον 3,80 μ. ἀπό τό δάπεδο.

Τό βόρειο παρεκκλήσιο δέν παρέχει στοιχεῖα γιά μιὰ ἀναπαράστασή του.

Τό γεγονός ὅτι τό νότιο παρεκκλήσιο ξεπερνᾷ σέ μήκος τόν κυρίως ναό ἀποτελεῖ μιάν ἔνδειξη ὅτι κτίσθηκε μετά τήν ἀνέγερση τοῦ νάρθηκος-λιτῆς. Ἐτσι ἡ ὑπόθεση τοῦ Ὁρλάνδου ὅτι ἐδῶ εἶχε ταφεῖ ὁ κτήτωρ τῆς μονῆς χάνει σέ βαρύτητα. Ἡ ψευδοσαρκοφάγος τοῦ ἀρκοσολίου εἶναι πάντως μιὰ ἀπό τίς λίγες πού σώζονται κατά χώραν⁵². Κατασκευασμένη ἀπό ἰώδη ἀσβεστόλιθο (τοῦ λατομείου Κακονησκήρι) ἔχει τόν συνήθη τύπο σαρκοφάγων μέ σταυρό κάτω ἀπό τόξο (Εἰκ. 12), κατά τόν ἄξονα⁵³. Δυστυχῶς ἡ πλάκα ἐπικάλυψε, ἡ ὁποία τήν συνόδευε, ἔχει χαθεῖ.

Ὁ Ὁρλάνδος⁵⁴ εἶχε διατυπώσει τό 1935 τήν ἄποψη ὅτι ἡ μονή τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς παρά τό Δερβενοσάλεσι ταυτίζεται μέ τήν μονή τῆς Θεομήτορος, τήν ὁποία ἔκτισε ὁ ὁσιος Μελέτιος⁵⁵. Τήν ἄποψη υἱοθέτησε καί ὁ Koder⁵⁶. Μιά σειρά νέων παρατηρήσεων ἀσφαλῶς τήν ἐνισχύει:

Τά δύο καθολικά, τοῦ Ὁσίου Μελετίου καί τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς, εἶναι τοῦ ἰδίου ἀκριβῶς τύπου (σταυροειδεῖς τρουλλαῖοι σύνθετοι τετρακίονιοι), μέ τρεῖς εἰσόδους πρὸς τόν νάρθηκα, μέ τό ἴδιο ἀκριβῶς ἐσωτερικό πλάτος τῶν 7 μέτρων καί τό ἴδιο σχεδόν μήκος (8,50 μ. τό πρῶτο καί 8,70 μ. τό δεύτερο). Καί στίς δύο περιπτώσεις ἀφ' ἐνός μὲν οἱ ἀρχικοί τους νάρθηκες κατεδαφίσθηκαν κατά τόν 12ο αἰῶνα, προκειμένου στην θέση τους νά ἀνεγερθοῦν εὐρύτερες λιτές, ἀφ' ἑτέρου δέ τρουλλαῖα μονόκλιτα παρεκκλήσια προσκολλήθηκαν στην νοτία πλευρά τους.

Ἡ ἀποδοχή τῆς ὑποθέσεως τοῦ Ὁρλάνδου ἐρμηνεύει τήν ὁμοιότητα τῶν δύο ἀρχικῶν καθολικῶν, ὄχι

ὅμως ικανοποιητικά καί τό γεγονός ὅτι ἐπὶ μία ἑκατονταετία εἶχαν τήν ἴδια οἰκοδομική ἐξέλιξη. Εἶναι ὅμως ἄξια προσοχῆς καί μιά τεχνική λεπτομέρεια πού συνδέει τὰ ἱδρύματα τοῦ ὁσίου Μελετίου μέ τήν ἐξεταζομένη μονή: Ἡ χρήση λίθου ἀπό τό ἴδιο λατομεῖο.

Τό ζήτημα τῶν ἐν ἐνεργείᾳ λατομεῶν κατά τήν μέση βυζαντινὴ περίοδο, σέ συσχετισμό μέ τήν εὐρυτάτη ἐπαναχρησιμοποίηση (ιδίως στήν Ἑλλάδα) ἀρχαίους οἰκοδομικοῦ ὕλικου, παραμένει ανεξερευνήτο⁵⁷. Τό πῆγμα ἀπό τό λατομεῖο, παρά τό χωριό Κακονησκήρι⁵⁸, μέ τό χαρακτηριστικό ἰῶδες χρῶμα του⁵⁹ ἀναγνωρίζεται στό καθολικό τοῦ Ὀσίου Μελετίου⁶⁰, στό παραλαύριο τῆς Παναγίας⁶¹, στό εὐκτήριον τοῦ Σωτήρος⁶², ἀλλά καί στήν μονή Ζωοδόχου Πηγῆς στήν στρώση τοῦ καθολικοῦ καί στήν σαρκοφάγο τοῦ παρεκκλησίου.

Ἡ ὀνομασία Ζωοδόχος Πηγῆ, ἀσφαλῶς νεωτερικῆ⁶³, ἀπηχεῖ πιθανότατα τήν ἀρχική, τῆς μονῆς τῆς Θεομήτορος. Ἡ διασύνθεση τοῦ νέου ὀνόματος τοῦ γειτονικοῦ χωριοῦ Πύλη μέ τὰ Πιληανά τοῦ κτηματολογίου τῶν Θεβῶν⁶⁴ εἶναι μᾶλλον ἄστοχη, ἀλλά καί δέν συμβάλλει στήν ἔρευνα γιά τήν ἱστορία τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν μονῆς. Τό ὄνομα «μονή τῆς Στέρνας», τό ὁποῖο ἀναφέρει ὁ Γ. Τσεβᾶς⁶⁵, ξαναβρίσκεται σέ ἐπιγραφές δύο ὀρειχαλκίων μανουαλίων τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος, πού σώζονται ἀκόμα στήν μονή. Ἀλλά οὔτε καί αὕτη ἡ ὀνομασία δέν ἔγινε δυνατόν νά συνδεθεῖ μέ κάποια μεσοβυζαντινὴ γραπτή πηγὴ καί νά διαφωτισθεῖ ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ ἐξεταζομένου μονημείου.

47. Ὁρλάνδος, δ.π., σ. 170, εἰκ. 13. Γιά ἡλιακὰ ὥρολόγια βλ. καί Τσουρῆς, δ.π., σ. 69, σημ. 151.

48. Βλ. Laskarina Bouras, *Architectural Sculptures of the 12th and the Early 13th Centuries in Greece*, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Θ' (1977-79), σ. 63-72.

49. G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris 1910, πίν. 62.12.

50. Ὁρλάνδος, δ.π., σ. 172-173, εἰκ. 16.

51. Ὁ.π., σ. 127.

52. Ὁ.π., σ. 172-173, εἰκ. 16. A. Grabar, *Sculptures byzantines de moyen âge*, II, Paris 1976, ἀριθ. 157, σ. 150, πίν. CXXXIIa. Θ. Παζαράς, Ἀνάλυφες σαρκοφάγοι καί ἐπιτάφιας πλάκες, Ἀθήνα 1988, ἀριθ. 54, σ. 15, 71, 73, 134, 158, πίν. 43, σχέδ. 9. Βλ. ἐπίσης Ch. Bouras, *Church Architecture*, δ.π. (ὑπόσημ. 23), σ. 274.

53. Στὰ παραδείγματα πού παραθετῇ ὁ Θ. Παζαράς, δ.π., μπορεῖ νά προστεθεῖ ἡ δεύτερη σαρκοφάγος τῆς μονῆς Πετράκη (μέ ἐπεργασία τοῦ σταυροῦ καί ἐπαναχρησιμοποίησίν της κατά τήν τουρκοκρατία).

54. Εἰς ABME A' (1935), σ. 177-178.

55. Κατά τόν βίο τοῦ ὁσίου. Βλ. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ὁ Ὁσῖος Μελέτιος ὁ νέος, Ἀθήναι 1968, σ. 80.

56. J. Koder - F. Hild, *Hellas und Thessalia*, TIB 1, Wien 1976, σ. 188, 284.

57. Βλ. C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1976, σ. 24.

58. Ἡ καί Κακονισχήρι, σήμερ Πάνακτον.

59. Κατά τόν Ἀ. Ὁρλάνδο (ABME E' (1939-1940), σ. 52) «Ὁ λίθος οὗτος εἶναι ἐπιδεκτικὸς στιλβώσεως... λαμβάνει δέ τότε βαθυπόρφυρον χρῶμα».

60. ABME A' (1935), σ. 173, σημ. I.

61. ABME E' (1939-40), σ. 108.

62. Ὁ.π., σ. 52.

63. Βλ. Δημ. Πάλλας, Ἡ Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγῆ, ΑΔ 26 (1971), Μελέται, σ. 201-202.

64. Βλ. Nicholas Svoronos, *Le cadastre de Thèbes*, BCH 83 (1959), σ. 13, 55.

65. Γεώργιος Δ. Τσεβᾶς, Ἱστορία τῶν Θεβῶν καί τῆς Βοιωτίας ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον, Β', Ἀθήναι 1928, σ. 48.

Ch. Bouras

RE-EXAMINATION OF THE KATHOLIKON OF THE ZOODOCHOS PEGE MONASTERY, DERVENOSALESI

Previous studies on the architecture of the katholikon of the monastery of Zoodochos Pegé (Life-Giving Spring) near the village of Pyle, formerly Dervenosalesi, in Boiotia (Orlandos 1935; Bouras 1977-79) were not sufficiently complete. Here, an attempt has been made to present a new study of the monument, one of the most important middle Byzantine monasteries in mainland Greece.

The main church of the Zoodochos Pegé is in ruins, while the spacious narthex (lete) underwent in 1890 a makeshift repair and conversion into a self-contained church. Various extant elements allow an approximate reconstruction of the main church (domed four-column inscribed cross) and a much more certain one of the narthex-lete. It is also possible to reconstruct two sepulchral side-chapels built a little later than the main building, on the south side of the katholikon.

The narthex-lete is one of the very few pseudo-octagon monuments of the middle Byzantine period and bears witness to the attempts to renew church interior during

the Comnenian period. The form of the façade with two tombs on either side of the entrance indicates that the founders, who were probably interred wherein, wished to give posthumous prominence to themselves. The formal features of the narthex place it in the 12th century, and certain elements (such as the impressive pylon on the west side which may have originally been the lower part of a bell tower) are of particular interest.

Various architectural members of white marble, now in bad condition and scattered around the grounds of the monastery or included in the more recent walls, can on stylistic grounds be dated to the 11th century. They come mostly from the main church. Very few belong to the 12th century.

There are many specific similarities between our monument and the katholikon of Hosios Meletios on mount Kitheron. This goes to support the view held by A. Orlandos that the monastery of the Zoodochos Pegé is none other than the monastery of the Virgin «τῆς Θεομήτορος» which Hosios Meletios himself erected, according to information provided by his Synaxarion.